

Василь СТЕФАНІВ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ У
МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІНТЕГРАЛЬНИЙ
УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ,
МІЖКОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ У ВИСВІТЛЕННІ
ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

1. Польська історіографія

За останні два десятиліття польська історіографія зробила значний поступ у дослідженні українсько-польських відносин і ролі релігійного фактора в них. Тут ми розглянемо основні напрацювання польських істориків, які досліджують польсько-українські відносини міжвоєнного періоду. Нас найбільше цікавитимуть монографії, що стосуються міжнаціональних взаємин у Галичині та на Волині в контексті дослідження українського та польського інтегрального націоналізму, а також релігійної ситуації, оскільки УГКЦ та Римо-Католицька (польська) Церква в цей період відігравали роль національного ідентифікатора населення як на Волині, так і в Галичині.

До найпомітніших праць, що досліджують українсько-польські відносини та роль УГКЦ у них, належать монографії Флорентини Жеменюк “Політична боротьба греко-католицького духовенства за незалежність України в період II Речі Посполитої (1918–1939)”¹ та “Ставлення греко-католицького духовенства до постанов Конкордату в період II Речі Посполитої (1918–1939)”². Проте ці два твори дослідниці є прикладом саме одностороннього висвітлення історичної проблеми українсько-польських стосунків. У зазначених працях авторка твердить, що її дослідження має на меті закрити “білі плями”³ в польській історіографії щодо вивчення українсько-польських відносин. Натомість Ф. Жеменюк закидає сучасній українській історіографії, що українські автори досліджують це питання упереджено, необ’єктивно та створюють негативний імідж

Польщі як держави⁴. Така думка наявна в обох працях дослідниці, однак, жодного прізвища “упередженого” українського історика чи назви “необ’єктивних” праць вона не подає. Отож на цю тему із Ф. Жеменюк важко дискутувати предметно.

Розглядаючи ситуацію в Галичині, авторка робить висновок, що українці лише наприкінці I Світової війни з допомогою австрійців розпочали боротьбу за власну державу, до того ж планували утворити її на польських землях⁵. Важко сказати, чому дослідниця вважає, що на польських землях, оскільки, ідучи за її власною логікою, краще було б сказати – на австро-угорських. Тоді ця думка мала б хоч якийсь сенс та історичне підґрунтя, оскільки більшість держав, які отримали незалежність після Першої світової війни, зокрема й Польща, територіально розмістилися на колишніх землях країн, які програли війну, зокрема й на теренах Австро-Угорської імперії.

Також авторка вважає, що після 26 січня 1934 року, коли було підписано пакт про ненапад між Польщею та Німеччиною, українська сторона в особі ОУН побачила “в Польщі сильну державу”⁶. Не зрозуміло, правда, чому для підтвердження своєї думки дослідниця залучає пастирський лист митрополита А. Шептицького від 15 серпня 1934 року. Ще дивніше, що митрополита А. Шептицького Ф. Жеменюк таким чином практично вважає прихильником або й членом ОУН. Мабуть, у такому разі доцільніше було б зацитувати когось із членів чи ідеологів ОУН. Проте, вочевидь, у середовищі ОУН не знайшлося особи, висловлювання якої допомогли б Ф. Жеменюк аргументувати свою думку. Також авторка негативно ставиться до того, що Український Католицький Союз, лідером якого був А. Шептицький, пропагував серед української молоді “розумний націоналізм”⁷. Щодо Української Національної Обнови, лідером якої був Станіславівський єпископ Г. Хомишин, Ф. Жеменюк твердить, що ця організація виступала за збройну боротьбу з польською державою⁸. Як у випадку УКС та митрополита А. Шептицького, так і щодо УНО авторка не підтверджує своїх висновків жодними фактами чи документами. Якщо й говорити, що А. Шептицький був прихильником “розумного націоналізму”, то аж ніяк не коректно, особливо в працях, які претендують називатися науковими дослідженнями, висловлювати власне емоційне ставлення.

Дивує також трактування УНО як майже військової пропагандистської організації. Однак твір Г. Хомишина “Українська проблема”⁹, якого авторка чомусь не використала, зводить нанівець усі закиди щодо УНО та єпископа Станіслава.

В іншій своїй праці дослідниця твердить, що ОУН перейняла фашистську ідеологію¹⁰, знову ж таки не наводячи жодного факту, підкріпленого аргументами та документами. Попри те, що це питання дискусійне і в українській історіографії, аргументи на користь висловленої у Ф. Жеменюк думки можна знайти в Донцова чи, наприклад, Сціборського. Частина українських істориків також вважає, що ідеологія ОУН у міжвоєнний період була подібною до фашистської, проте вони зауважують велику відмінність між фашизмом, що творився в націй, які мали свою державу, та українським націоналізмом, що формувався у важких соціально-політичних та економічних умовах українського бездержав’я.

Ф. Жеменюк вважає, що акції пацифікації 1922 та 1930 років були необхідні¹¹. Всю провину за ситуацію, яка склалася в українсько-польських стосунках міжвоєнного періоду, покладає на провідників УВО, ОУН та частину греко-католицьких священників на чолі з митрополитом А. Шептицьким¹².

Загалом праці Ф. Жеменюк необ’єктивні й перебільшено підтримують лише одну сторону конфлікту. Дослідниця не критично ставиться до документів, навіть не припускає думки, що державна документація міжвоєнного періоду може бути недостовірною з огляду на складність ситуації. Також у працях Ф. Жеменюк практично не фігурують документи ОУН, матеріали українських пресових органів. Авторка досліджує погляди і діяльність митрополита А. Шептицького, греко-католицьких священників, проте не подає практично жодних офіційних документів УГКЦ. Вузька джерельна база, мала кількість опрацьованих документів та літератури – все це не дозволило авторці повною мірою дослідити поставлене питання.

Одним із найновіших досліджень ідеології українського інтегрального націоналізму міжвоєнного періоду є ґрунтовна праця Томаша Стриєка “Українська національна ідея міжвоєнного періоду”¹³.

Історик дотримується думки, що український інтегральний націоналізм в особі Дмитра Донцова сформував українську національну ідею, і саме праця Д. Донцова в ній була визначаль-

ною¹⁴. Погляди Д. Донцова з тридцятих років ХХ ст. протягом Другої світової війни найбільше впливали на молодь Галичини¹⁵.

Т. Стрик вважає, що Д. Донцов у теорії нації був прихильником фашистської ідеології¹⁶. Така думка не нова ні для польської, ні для сучасної української історіографії. Такі сучасні дослідники, як К. Бондаренко, О. Зайцев, також вважають, що ідеологія українського націоналізму сформувалася під значним впливом популярної у міжвоєнний період фашистської ідеології.

У своїй праці Т. Стрик використав велику кількість документів та ідеологічних творів провідників інтегрального українського націоналізму, тому цей твір є одним із найкращих досліджень українського інтегрального націоналізму в польській історіографії.

Також важливим є дослідження Мацея Мроза “Католицизм на пограниччі”¹⁷, в якому автор підтримує думку тих науковців, котрі вважають, що Греко-Католицька Церква стала основною площиною національної ідентичности українців і сприяла розвитку національного руху в міжвоєнний період¹⁸. Проте сильне заангажування українських греко-католицьких священників, на чолі з митрополитом А. Шептицьким, у політичні справи не сприяло реалізації унійних планів Ватикану на Сході¹⁹. Також важливою є теза автора про те, що Ватикан за Пія XI (1922–1925) обрав політику захисту католицизму на Сході від СРСР²⁰. Відтак з утворенням польської держави Ватикан плекав надію, що за допомогою польського Костелу вдасться поширити католицьку віру²¹ на Схід.

Мацей Мроз досліджує стосунки між католиками та греко-католиками. Вважає, що з утворенням Польської держави як Римо-Католицька Церква, так і українська Церква набувають національного забарвлення²². З конфліктом міжнаціональним також наростав і конфлікт міжрелігійний. Українське греко-католицьке духовенство брало щонайактивнішу участь у громадській роботі. Священники організували культурно-освітні осередки, працювали над освітою молоді²³ – тобто для українців Галичини УГКЦ частково виконувала державні функції, які мала б виконувати Польська держава щодо національних меншин або ж новостворена Українська держава.

Розглядаючи позицію духовенства та митрополита А. Шептицького, історик зазначає, що духовенство чітко стояло на патріотичних позиціях²⁴. Греко-католицькі священники, будучи прихильниками Української держави під час боротьби 1918–1919

років, від 1923 року пристосували духовне життя народу до нових реалій – у межах Польської держави²⁵. Попри те, що згадана праця лише частково відповідає нашій проблематиці, вона цінна тим, що досліджує джерела українсько-польських конфліктів саме з огляду на аналіз діяльності двох із найвпливовіших соціальних інститутів: Римо-Католицької Церкви та Греко-Католицької Церкви. Праця Мацея Мроза не є ідеологічно заангажованою (принаймні відверто) і висвітлює позиції обох сторін конфлікту.

Серед праць польської історіографії, які частково стосуються нашої проблематики, варті уваги дослідження Володимира Міха, передусім такі його праці, як “Проблеми національних меншин у політичній думці польського консервативного руху (1918–1939)”²⁶ та “Чужі в польському домі”²⁷. У першій праці історик подає своє бачення різниці між націоналізмом та консерватизмом і досліджує ставлення консерватизму до національних меншин. На його думку, консерватизм розглядає події під кутом зору історичної динаміки: чи це зміна подій, чи це тяглість, наступність; натомість, націоналісти концентрують увагу на ідеї народу²⁸.

Автор висуває тезу про те, що польський консерватизм мав націоналістичні вкраплення, і саме під таким кутом зору він розглядає міжетнічні стосунки у II Речі Посполитій²⁹. Дослідник аналізує стосунки між державою та національними меншинами, а також те, як до проблем національних меншин ставилися польські консервативні націоналістичні політичні сили. Наприклад, Chrzescijanscy rolnicy (ChNSR) вважали, що громадянами Польської держави є лише етнічні поляки³⁰. Партія також боролася за те, щоб не допустити до уряду представників національних меншин³¹.

Попри те, що автор розглядає проблеми національних меншин у II Речі Посполитій, він подає окремим розділом дослідження українського питання. Наголошує, що польська консервативна націоналістична думка у 20-30-ті роки XX ст. не бажала визнавати українців як окрему від польської національність³².

В іншій своїй праці, “Чужі в польському домі”, Володимир Міх аналізує ставлення націоналістичного польського руху до між-національних питань. Його думка збігається з думками багатьох українських дослідників: польські націоналісти, попри різні їхні групи, були єдині в тому, що українське питання можливо вирішити єдиним шляхом – асиміляцією української меншини³³. Праці

Володимира Міха, попри не стовідсоткову відповідність темі нашого дослідження, заслуговують на увагу, оскільки автор використав широкую джерельну базу.

Іншою працею, яка висвітлює взаємозв'язок між релігією та націоналізмом, є монографія Богуміла Гротта "Націоналізм і демократія..."³⁴. Для нашої теми цей твір цікавий передусім методологією; він також дозволяє частково порівняти процеси, які відбувались у польському та українському націоналізмі у ставленні до релігії. Автор досліджує католицький фактор і його вплив на формування ідеології партії Національної Демократії. Він слушно підкреслює, що націоналістична молодь Польщі у своїй ідейній декларації 1922 року вважала націю за найбільшу цінність³⁵. Проте зі зростанням критики щодо такої ідеї, зокрема з боку католицького духовенства, молоді націоналісти змінили свою думку і через три роки вже наголошували на важливості духовних цінностей для сили народу³⁶. Така ж ситуація спостерігалася з формуванням ідеології ОУН, про що йтиметься далі. Також у польському націоналізмі існували язичницькі віяння, за які ендеків критикували католики³⁷. Своєю чергою, самі націоналісти під тиском громадської думки намагалися узгодити свою позицію з християнством.

Дослідник слушно формулює проблему, що стояла перед націоналістами в Польщі у міжвоєнний період: намагання витворити своє оригінальне світобачення, духовну систему, шкалу цінностей³⁸. Проте націоналісти натрапили на несприйняття таких ідей у тої частини суспільства, яка визнавала християнські цінності. Націоналісти зрозуміли, що слід узгодити свою модерну націоналістичну ідеологію з універсальним наднаціональним католицизмом³⁹.

Богуміл Гротт також вважає, що для польського міжвоєнного націоналізму характерне зацікавлення фашистськими ідеями⁴⁰, яке спричинилося до творення антиліберальних поглядів⁴¹. Від себе додамо, що в міжвоєнний період саме фашистська ідеологія розвивалася найбільш стрімко та прогресивно. Тому націоналісти, які підтримували радикальні ідеї та прагнули швидкого реформування і реорганізації власних держав, часто вдавалися до запозичення фашистських поглядів і методів проведення змін.

Попри те, що праця не порушує українського питання та нашої проблематики, вона є ґрунтовним дослідженням польського націоналізму у ставленні до католицизму, а деякі ідейні моменти

польського й українського націоналізму подібні та навіть ідентичні.

На цю ж тему, однак ширше, Б. Гротт опублікував свою наступну працю – про релігійне питання в доктринах польських націонал-радикальних угруповань міжвоєнного періоду⁴². Автор досліджує католицькі аспекти націонал-демократичних концепцій на початковому етапі творення ідеологій⁴³, зокрема торкається антисемітизму в ідеологіях польських націоналістів. Праці Б. Гротта базуються на досить широкій джерельній базі і, попри час написання (1980-ті роки), не є ідеологічно заангажованими.

Широко досліджено питання релігії в політичних силах міжвоєнного періоду в праці “Релігія і Римо-Католицька Церква у польській політичній думці 1919–1993 рр.”⁴⁴ за редакцією Яна Яхимка.

Єва Май досліджує відносини між двома головними цінностями для національної демократії, а саме між нацією та релігією. Вона вважає, що Національна Демократія розглядала питання віровизнання як один із головних чинників національної ідентичності⁴⁵.

Володимир Міх у статті “Церква і католицька релігія в політичній думці польського консервативного руху 1918–1939 рр.”⁴⁶ дотримується думки, що консерватори були прихильниками польської національної держави, де католицька віра відігравала б важливу роль у політичному житті, у вихованні молоді та сім’ї⁴⁷. Проте консерватори не хотіли допускати духовенства до міжпартійної боротьби⁴⁸.

Вальдемар Парух, досліджуючи ставлення до релігії у партії, яка підтримувала Пілсудського, твердить, що партія негативно ставилася до Греко-Католицької церкви і вважала її такою, що може завадити польським національним інтересам у Галичині та на Волині⁴⁹.

Ця збірка статей, окрім часткового порушення українського питання, цінна ще й тим, що в ній підібрано науково вартісні розвідки та дослідження ролі релігії в політичних ідеологіях різних польських партій. Український націоналістичний і католицький рух дуже часто змушений був творити свою ідеологію та діяти у відповідь на політику польських політичних сил.

Про історію УГКЦ у рамках II Речі Посполитої у міжвоєнний період писав Тадеуш Сліва у статті “Греко-Католицька Церква в Польщі в 1918–1939 роках”⁵⁰. На його думку, намагання греко-

католицького духовенства національно просвітити лемків після Першої світової війни призвело до масового переходу населення у православ'я⁵¹. Проте ця думка автора не підтверджена фактами. Також Т. Сліва зазначає, що в 1930 році зріс рівень освіти та громадянської свідомости сільського населення, оскільки при парафіях діяли релігійні організації та братства⁵².

Автор розглядає основні конфліктні питання, що виникали між польським урядом і духовенством УГКЦ. Серед них він виокремлює проблему повернення митрополита А. Шептицького з закордону в 1923 році⁵³. Іншою проблемою було невизнання на належному законодавчому рівні польською владою парохів, які виступали з обороною національних інтересів української меншини у II Речі Посполитій⁵⁴. Також були проблеми з вимогами польської влади використовувати в парафіяльних актах латинську мову, з чим не погоджувалось українське духовенство⁵⁵.

Загалом Т. Сліва вважає, що греко-католицькому духовенству у II Речі Посполитій вдалося втримати свої позиції в межах Галицько-Львівської митрополії, а також домогтися певного поступу в таких сферах діяльності, як преса та релігійні видавництва, богословські науки, розвиток монаших чинів, поглиблення духовного життя мирян⁵⁶. Це дослідження польського науковця заслуговує на увагу завдяки своїй неупередженості та об'єктивному підходові автора до опрацювання джерел та літератури.

У 2005 році вийшла праця Гжегоша Грицюка⁵⁷, в якій автор досліджує міжнаціональну ситуацію в Східній Галичині та на Волині. Він зазначає, що з 1921 року польська влада здійснювала політику анексії колишніх австро-угорських земель. Першим відкритим проявом такої політики було трактування імперських земель інтегральною частиною Польської держави. До офіційного рішення міжнародної спільноти польський уряд здійснив загальний перепис населення Польщі, що тривав від 30 вересня 1921 року⁵⁸. Українська сторона сприйняла такі кроки Польської держави як незаконні дії загарбника і, як зауважує автор, всіляко намагалася протидіяти державним органам⁵⁹. Досліджуючи дані перепису 1921 року, історик ставить під сумнів їхні результати. З порівняння перепису населення 1921 року і перепису 1910 року, що його проводили ще за Австро-Угорщини, випливає, що українська спільнота протягом 11 років, з яких 6 припадають на воєнні роки, втратила набагато більше населення, ніж поляки⁶⁰. У чотирьох

воєводствах, котрі належали до Австро-Угорщини, греко-католики втратили 357. тис. осіб (10,56%), а поляки 50 тис. осіб (1,28%)⁶¹. Відтак дослідник вважає, що польська влада таким чином намагалася применшити кількість українців у Східній Галичині.

У наступному переписі, який відбувся 9 грудня 1931 року, українська спільнота, завдяки широкій пропаганді українських національних сил, взяла активну участь. Автор зазначає, що широку агітацію за те, аби українці взяли активну участь у переписі, провело греко-католицьке духовенство⁶².

Науковець наводить факти та аргументовано доводить, що і другий перепис населення також був сфальсифікований державними органами. Зокрема влада не дозволила публікувати матеріали перепису в селах та малих округах, оскільки виявити фальсифікацію було б дуже легко⁶³.

Стосовно Волині автор зазначає, що Православна Церква в цьому регіоні не відіграла відповідної ролі й не стала чинником, на який могла б зіпертись українська спільнота⁶⁴.

Г. Грицюк опрацював велику кількість архівних матеріалів, джерел і літератури з цих питань. Праця містить детальні відомості щодо кількості населення різних етнічних груп у Східній Галичині та на Волині у міжвоєнний період.

На тему ситуації на Волині у міжвоєнний період одним із найвагоміших є дослідження Володимира Менджецького. Його праці "Воєводство Волинське 1921–1939..."⁶⁵ та "Польська інтелігенція на Волині у міжвоєнний період"⁶⁶ для дослідження українсько-польських стосунків та творення державницької ідеї в ідеології ОУН і католицького табору досить важливі.

У першій праці автор досліджує зміни в політичному, суспільному житті Волинського воєводства, що відбулися протягом міжвоєнного періоду. Автор перелічує всіх воєвод, які у міжвоєнний період були при владі на Волині. Важливо, що всі воєводи були поляками і мали дуже широкі повноваження, зокрема щодо використання військової сили та міліції⁶⁷. Тут важливо зазначити, що широкі повноваження воєводи, який практично контролював основну владу у воєводстві, не могли забезпечити інтереси національних меншин. В. Менджецький пише також про те, що таку ж владу мали старости як представники влади у повітах⁶⁸. Вони також затверджували результати виборів війтів у гмінах і мали право не визнавати їхніх результатів⁶⁹. Науковець зазначає, що

“попри те, що понад 80% мешканців воєводства були іншої, ніж польська, національності, адміністративний апарат був, як правило, без винятку польським. Жоден українець, чех чи німець, не кажучи про євреїв, не виконував у міжвоєнний період функцій старости”⁷⁰. У цій праці також наведено цікаву статистику про те, скільки некатоликів, неполяків брало участь в управлінні воєводством. Зокрема в уряді воєводства та у повітах на 1923 рік із 283 осіб, які були на державній службі, 264 були католиками, а 274 самоідентифікували себе як поляки⁷¹. Така сама ситуація була і в органах правопорядку. Із 38-ми найбільших поліцейських чинів 36, як зазначає В. Менджецький, були католиками, а 2 – євангелістами⁷².

Попри значну перевагу українського населення більшість шкіл на Волині були польськими, і лише 25% шкіл були українськими та єврейськими⁷³.

Автор також досліджує український суспільний та політичний рух. Український національний рух на Волині підтримував контакти з Галичиною, зокрема з ОУН, з українцями з Холмщини⁷⁴. В. Менджецький вважає, що у міжвоєнний період активність українців на Волині дуже зросла, проте слабка національна свідомість⁷⁵ не дозволяла на повну силу реалізувати національні ідеї в цьому регіоні.

У дослідженні про польську інтелігенцію на Волині у міжвоєнний період⁷⁶ В. Менджецький описує політичне, громадське, культурне та освітнє життя поляків на Волині. Як український, так і польський громадський рух у міжвоєнний період активно розвивався, утворювалися нові громадські організації⁷⁷, що призводило до конкуренції та до посилення боротьби за національні права з обох боків.

Підсумовуючи, варто зазначити, що для польської історіографії досить популярним напрямом дослідження є українсько-польські стосунки у міжвоєнний період. Більшість вищепроаналізованих праць мають значну цінність для українських істориків, які досліджують подібну проблематику.

Важливо також сказати, що тенденційні праці, як правило, базуються на обмеженій та однобічній джерельній базі.

Загалом дослідження українсько-польських стосунків міжвоєнного періоду, інтегрального націоналізму, позиції Церкви у цей період потребує зваженого та обережного підходу. Це стосується

як аналізу документів, так і трактування безпосередньої діяльності польського уряду, українських націоналістів, представників Греко-Католицької Церкви в Галичині, Православної Церкви на Волині та польського католицького духовенства. У багатьох згаданих працях польських дослідників ми побачили саме такий зважений підхід і тому при дослідженні нашої теми будемо покликатися на ці праці.

2. Сучасна українська історіографія

Українська історіографія, яка досліджує питання співпраці та протистояння українського націоналізму та УГКЦ в контексті боротьби з польською державою, налічує досить мало позицій. Така ситуація склалася під впливом кількох причин. Найголовніша, безперечно, та, на якій наголошують усі науковці, котрі опрацьовують історію ОУН та УГКЦ, а саме неможливість об'єктивно досліджувати цю тему в радянський період.

Іншим, на нашу думку, слушним поясненням є те, що історики після розвалу СРСР намагаються спішно «залатати» білі плями в історії України, передусім найбільші або очевидні, які добре надаються для швидкого опрацювання. Тема ж стосунків Церкви та українського інтегрального націоналізму складна, оскільки історикам потрібно працювати одразу на кількох полях і шукати межу перетину цих, на перший погляд, кардинально різних площин.

У ділянці історії творення ОУН та її ідеології серед надбань української історіографії найвідомішими є праці А. Кентія з історії УВО⁷⁸ та історії ОУН⁷⁹. Зокрема, у своїй другій праці автор згадує про конфлікт ОУН та УНДО⁸⁰, про що мова йтиме далі. Тут лише коротко зазначимо, що прихильником діяльності УНДО був митрополит А. Шептицький.

Серед найновіших праць на тему дослідження формування ідеології українського інтегрального націоналізму міжвоєнного періоду зауважуємо монографії В.В'ятровича "Ставлення ОУН до євреїв..."⁸¹, М. Мандрик "Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу"⁸², статті О. Зайцева "Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.)"⁸³ та Г. Касьянова "До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН)..."⁸⁴. Цікавим для нашого дослідження є погляд на проблему типології українського інтегрального націоналізму К. Бондаренка у статті "Ми просто стоїмо не на тому березі ріки..."⁸⁵.

Попри те, що вищезгадані праці лише дотично стосуються нашої теми, варто все-таки розглянути їхні позиції. Для нашого дослідження важливо простежити, наскільки ідеологія ОУН формувалася під впливом фашизму, оскільки італійський фашизм мав чітко сформоване ставлення до релігії, а саме до католицизму. Позицію фашизму, що її сформував і сформулював Б. Муссоліні у своїй праці “Доктрина фашизму”, ми розглянемо в наступних розділах⁸⁶.

Праці цих авторів свідчать про своєрідну дискусію серед дослідників українського інтегрального націоналізму щодо природи походження націоналізму та щодо впливу інших соціально-політичних рухів, зокрема фашизму, на формування ідеології українського націоналізму та місця ідей Д. Донцова у міжвоєнному націоналістичному русі.

Хронологічно найновішим твором зі згаданих вище досліджень є праця М. Мандрик. Авторка, зокрема, розглядає важливі питання формування організованого українського інтегрального націоналізму та формування його ідеології у міжвоєнний період. Щодо причин радикалізації українського націоналістичного руху М. Мандрик погоджується з думкою, яка є найпоширенішою в українській історіографії: “М. Сціборський, як один із фундаторів ідеології націоналізму, у статті “Шлях націоналізму” визначив цілий ряд причин оформлення руху українських націоналістів, які зводяться до таких: анархія і безлад у національно-політичній роботі різних “центрів” та партій; необхідність переоцінити вартості і ясно усвідомити собі майбутні шляхи, завдання та методи їх досягнення; повна зневіра в “старих божках” тощо”⁸⁷.

Г. Касьянов вважає, що ідеологію українського інтегрального націоналізму не варто ототожнювати лише з доробком Д. Донцова, оскільки “між донцовським “чинним націоналізмом” і так званим “організованим націоналізмом”, хоча вони й були спорідненими явищами, принаймні у 1930-і роки, існували досить серйозні розбіжності, передусім у тому, що “організований націоналізм” з усіма його крайнощами пропонував певну конструктивну політичну програму, мав риси систематизованого світогляду, політичної доктрини, тимчасом як “чинний націоналізм” Д. Донцова був передусім зразком тотальної критики, нігілізму, йому бракувало елементів конструктивної програми і він не являв собою виробленої світоглядної системи – будувався на публіцистичних

посилках”⁸⁸. Г. Касьянов також покликається на аналогічну думку дослідника ідеології Д. Донцова М. Сосновського⁸⁹.

Г. Касьянов, розглядаючи вплив фашизму на ідеологію українського інтегрального націоналізму, вважає, що “ототожнення тогочасного ОУН з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом було ситуативним” у середовищі ідеологів ОУН. Для опонентів, які звинувачували ОУН у фашизмі, така позиція слугувала «тоді і тривалий час залишалася знярядям ідеологічної та політичної боротьби ... засобом плямування політичних противників»⁹⁰. Щодо того, що частина науковців, а також противників ОУН у міжвоєнний час та й сьогодні, закидають цій організації зовнішню і функціональну подібність до інших фашистських організацій міжвоєнного періоду, Г. Касьянов слушно зауважує, що такі ознаки, як культ вождя, бажання до одно-партійної структури політичної влади та диктатури, чітка ієрархічна партійна організація, культ дії, надання націоналістичній ідеології релігійного світогляду (на нашу думку, тут варто було б сказати «нерелігійного світогляду», оскільки, хоча нові цінності формувалися на основі традиційної релігійної системи, на місце Бога було поставлено націю), цілком достатні для того, аби «з не меншим успіхом ... ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х років чи з фундаменталістськими релігійними течіями»⁹¹.

О. Зайцев, досліджуючи вплив фашизму на український націоналізм міжвоєнного періоду, доходить висновку, що «фашизм (включно з нацизмом) та український інтегральний націоналізм (поряд з іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномена, який умовно можна назвати тоталітарним націоналізмом»⁹². Український націоналізм, як слушно зауважує історик, не був механічним пересадженням на український ґрунт чужих зразків, він виріс на власному корінні та відрізнявся від фашизму в засадничих питаннях. Головною із цих відмінностей О. Зайцев вважає таку: «Фашизм був націоналізмом державних, панівних націй, його енергія була спрямована на тоталітарну реорганізацію держави і на підкорення інших народів. Український інтегральний націоналізм був ідеологією недержавної, поневоленої нації, а отже, в першу чергу, національно-визвольним рухом, а вже потім – різновидом тоталітаризму»⁹³. Таку ж думку, суголосну зі словами історика

О. Зайцева, можемо прочитати в часописі українських націоналістів «Заграда» за травень 1923 року: «...з двох головних цілей, які ставляє собі каждая непануюча нація: визволення соціального і політичного, на першій пляні ставляємо ми це останнє»⁹⁴. Попри те маємо також свідчення симпатій українських націоналістів до фашистського руху в Італії. У часописі «Заграда» за 15 квітня 1924 року в піднесеному тоні повідомляється про те, що «минулі два тижні принесли перемогу націоналізму в Італії і в Баварії. Вибори до італійського парламенту скінчилися рішучою перемогою фашизму»⁹⁵.

На іншій позиції, відмінній від позиції О. Зайцева, перебуває К. Бондаренко. Він вважає, що український інтегральний націоналізм був складовою частиною європейського «ультраконсервативного» фашистського руху поряд із німецьким націонал-соціалізмом та іншими націоналістичними рухами в Центрально-Східній Європі⁹⁶. Називаючи український інтегральний націоналізм «ультраконсервативним» рухом, К. Бондаренко не дає чіткого пояснення цього новаторського терміна, особливо в стосунку до ОУН. На нашу думку, К. Бондаренко не до кінця дослідив і зіставив основні цінності, що їх проголошували фашисти в Італії та націоналісти в Центрально-Східній Європі. Зокрема авторові варто було б звернутися до праці Б. Муссоліні, який чітко говорив, що є основним у доктрині фашистів стосовно держави, її суті, завдання та цілі⁹⁷.

В. В'ятрович у своїй монографії досліджує ідеологію ОУН щодо національних меншин, особливо щодо євреїв. Цей аспект ідеології ОУН малодосліджений, і навіть у сучасному українському суспільстві обговорення цієї теми не відбувається без її політизації.

Історик підтримує думку, що конфлікт між двома народами існував у кількох площинах: національній, соціальній, політичній, економічній тощо⁹⁸. З цього погляду цікавою є така теза В. В'ятровича: модернізація українського суспільства у міжвоєнний період призвела до посилення міжетнічного протистояння, оскільки український народ почав відтісняти євреїв із традиційно єврейських сфер діяльності⁹⁹.

Основна думка розділу, присвяченого аналізу єврейського питання в міжвоєнній ідеології ОУН, така: позиція УВО, згодом ОУН, щодо єврейського питання була жорстка, проте не мала расового, антинаціонального, антисемітського, дискримінаційного

характеру. Автор вважає, що позиція українських націоналістів щодо євреїв не відрізнялася від позиції щодо поляків, росіян, румунів¹⁰⁰.

Підсумовуючи, зазначимо, що ми підтримуємо позицію О. Зайцева та В. В'ятровича, яку коротко можна сформулювати так: вплив фашизму на ідеологію ОУН був значний, проте ідеологи українського націоналізму витворили власну модель українського інтегрального націоналізму¹⁰¹. Зважаючи на аргументовану позицію В. В'ятровича щодо ставлення ОУН до єврейської спільноти, ми не можемо погодитися з точкою зору К. Бондаренка, який прирівнює ОУН до фашистських рухів Європи, зорема й через малу джерельну базу, використану в його статті¹⁰².

Отож питання стосунків українського інтегрального націоналізму, оформленого в організації УВО, згодом ОУН, та Греко-Католицької Церкви щодо зазначеного питання слід розглядати, беручи до уваги специфіку політичного, соціального та духовного розвитку Галичини у міжвоєнний період. Зокрема позицію УГКЦ щодо націоналізму в Галичині представляли в суспільстві як безпосередньо духовні лідери – митрополит А. Шептицький та єпископ Станіслава Г. Хомишин, так і політичні та громадські об'єднання, котрі підтримували їхні погляди. Відповідно митрополита А. Шептицького – Українське Народнo-демократичне об'єднання (УНДО), Український Католицький Союз (УКС) та молодіжна громадська організація Українська Молодь Христові (УМХ) тощо. Погляди єпископа Г. Хомишина підтримували передусім члени Української Народної Католицької Партії (УНКП), згодом Українська Народна Обнова (УНО).

Варто, однак, зважати на політичні, соціальні та інші події цього періоду як у Центрально-Східній Європі, так і у світі загалом.

Серед праць українських істориків, які безпосередньо досліджують питання стосунків УГКЦ та ОУН, варто відзначити статті О. Лисенка¹⁰³, М. Москалика¹⁰⁴, В. Марчука¹⁰⁵, О. Єгрешія¹⁰⁶, І. Пилипів¹⁰⁷ та публікацію групи дослідників Г. Гладкої, М. Когутяка, М. Москалика, Б. Руслова¹⁰⁸.

Щодо конфлікту між українським інтегральним націоналізмом та УГКЦ цікавим є твердження О. Лисенка: основний світоглядний конфлікт полягав у тому, що Церква (і релігія) у своїй суті є антропоцентричною, а націоналізм – націоцентричним¹⁰⁹. Проте, на нашу думку, тут варто було б уточнити, що релігія не тільки

антропоцентрична, а більшою мірою теоцентрична. Тобто для християнства найбільшою цінністю є Бог, а вже потім людина як особа, сотворена на образ і подобу Божу. Проте це не суперечить тезі О. Лисенка, що конфлікт між націоналістами та духовенством мав світоглядний характер. Зокрема дослідник слушно, як на нашу думку, вважає, що Д. Донцов «...здійснив деконструкцію поняття добра і зла, заявляючи, що для кожного суспільного типу є свої критерії цих імперативів»¹¹⁰. Автор доходить висновку, що ОУН не вважала питання Церкви та християнства важливим під час боротьби за українську незалежність, і лише після її здобуття ОУН погоджувала вбачати у Церкві партнера¹¹¹ – релігійні інституції мали б виховувати на моральних принципах національно свідому молодь.

Стаття О. Лисенка заслуговує на увагу, оскільки автор визначив основні моменти перетину ідеології інтегрального націоналізму з поглядами українського духовенства Західної України та загалом християнства. У статті також використано багато архівних документів.

М. Москалюк у своїй статті¹¹² досліджує історію становлення суспільно-політичної позиції християнських демократичних партій Галичини. Він вважає, що до розпаду Австро-Угорської імперії галицькі клерикали виступали за автономію Галичини та за соціальні реформи в цьому регіоні, проте великою мірою провадили угодовську політику щодо Австрії та щодо місцевої польської адміністрації. На думку історика, клерикали змінили свою позицію після Першої світової війни і стали на «державно-самостійницькі позиції»¹¹³.

М. Москалюк також слушно зауважує, що «...український консерватизм остаточно сформувався в умовах боротьби за незалежність 1917–1920 рр. і має головним змістом розробку шляхів і форм побудови української держави»¹¹⁴. Отож, як бачимо, дослідження стосунків УГКЦ та ОУН у міжвоєнний період – це також дослідження двох різних поглядів щодо шляху здобуття української національної незалежності. З одного боку, маємо клерикалів, які намагаються за допомогою демократичних, поміркованих засобів реалізувати державотворчу ідею, з іншого – ОУН, яка бачить шлях до успіху в революційній боротьбі з польською владою.

Проблема була і в тому, що самі клерикали, на відміну від УВО, а тим більше від ОУН, не були єдині у баченні розвитку укра-

їнського галицького суспільства цього періоду. Варто зазначити, що клерикали мали вагомий вплив у галицькому суспільстві і їхні державотворчі ідеї «...вплинули на формування ідеології національно-політичного руху міжвоєнної Галичини»¹¹⁵.

Про взаємини між лідерами орієнталістів та окциденталістів на чолі відповідно з митрополитом А. Шептицьким та єпископом Станіславом Г. Хомишином, опублікував коротку наукову розвідку О. Єгрешій¹¹⁶. Конфлікт між двома духовними лідерами мав декілька площин. Проте нас цікавить саме національно-політична площина. Якраз тут єпископ Хомишин чітко виступав проти того, щоб клерикали об'єднувалися навколо УНДО. Іншої позиції дотримувався А. Шептицький, який підтримував практичну діяльність УНДО, хоча й критикував його за ліберальну ідеологію. Історик також пише про те, що А. Шептицький негативно ставився до утворення УКНП, неформальним лідером якої був єпископ Г. Хомишин¹¹⁷.

Про вагомий вплив духовенства, а особливо митрополита А. Шептицького, згадано у статті «У боротьбі за церкву, націю й державу»¹¹⁸. Автори вважають, що «силою обставин у центрі проблем і суперечностей опинився митрополит Шептицький. З цього часу жодне політичне питання в житті галицьких українців не вирішувалось без його активної участі»¹¹⁹. Зі свого боку, ми цілком погоджуємося з цією думкою – вона ще раз підтверджує актуальність нашого дослідження для української історіографії. Питання стосунків УГКЦ та ОУН – це не лише з'ясування ідейних подібностей та протиріч між ідеологією ОУН, ідеологією клерикалів та поглядами греко-католицького духовенства, це також дослідження діяльності обох сторін над реалізацією спільної мети – утворення незалежної національної української держави.

Суть діяльності митрополита А. Шептицького і той факт, що його метою є посилення національної єдності, розуміла польська влада та намагалася перешкодити цьому. Ставлення до митрополита з боку польської влади було негативне. Як зазначає В. Марчук, польська влада вважала, «що він (А. Шептицький – В. С.) дестабілізує політичне і релігійне життя»¹²⁰ і що він є непримирним ворогом Польської держави.

Щодо питань взаємин УВО та митрополита А. Шептицького маємо коротку розвідку В. Штокала, який слушно зауважив, що однією з вагомих причин, чому духовенство виступало проти

радикальних націоналістів, була їхня тактика боротьби: «Українська церква та її духовний провід з Митрополитом Кир Андреем Шептицьким на чолі не могли вітати застосування сили, яке призводило до пролиття крові – це було те, що природно роз'єднувало УГКЦ та УВО»¹²¹. Проте автор вважає, що тиск влади на УГКЦ сприяв зближенню УВО та Церкви ще у 1920-х роках, і саме в цей час УГКЦ змінила своє ставлення до радикальних націоналістів на позитивне. Ця думка є більше бажанням самого В. Штокала, щоб так було, ніж реальною ситуацією того часу. Крім цього, автор не подає жодних підтверджень своєї думки.

Підсумовуючи огляд найвагоміших історичних праць сучасної української історіографії, які тією чи іншою мірою стосуються відносин УГКЦ та радикального українського націоналізму, можемо констатувати:

По-перше, українська історіографія не має значної кількості наукових праць, котрі досліджували би стосунки таких суспільних інститутів, як Церква та інтегральний український націоналізм, оформлений в ОУН.

По-друге, більшість українських дослідників сходяться на думці, що УГКЦ, її діяльність та діяльність її лідера міжвоєнного періоду митрополита А. Шептицького були спрямовані на національне самовираження українського народу в політичному житті, тобто на здобуття незалежності.

По-третє, більшість науковців вважає, і про це також згадує В. Марчук¹²², що у міжвоєнний період УГКЦ остаточно викристалізувала свій національний український характер і продовжувала бути одним із головних стрижнів українськості у Галичині.

2.1. Українська діаспорна історіографія

Серед українських діаспорних істориків, які досліджують історію ОУН, на найбільшу увагу заслуговує праця О. Мотилія¹²³. У ній автор наголошує на тому, що український націоналістичний рух творився у радикально налаштованих колах, а саме в середовищі українських офіцерів австрійської армії, серед молоді та студентства¹²⁴.

Для українського міжвоєнного націоналізму важливим елементом ідеології була концепція зовнішнього та внутрішнього ворога нації. О. Мотиль вважає, що першими в 1924-му році почали вводити в ідеологію своє бачення національного ворога члени Групи

Української Національної Молоді¹²⁵. Саме в цей час між різними українськими громадськими об'єднаннями та загалом у суспільстві відбувається дискусія щодо питання: «Хто справжній українець, а хто ні»¹²⁶. Прибічники одних не визнавали інших за справжніх національно свідомих громадян.

О. Мотиль є прихильником тої думки в українській історіографії, згідно з якою український інтегральний націоналізм міжвоєнного періоду творився під значним впливом фашистської ідеології. На підтвердження цієї думки історик наводить ті ідеологічні засади ОУН, які є спільними для фашизму та націоналізму. Зокрема це культ нації, потреба в лідері, «вождизм», антилібералізм та антидемократизм, контроль над громадською думкою та намагання витворити свою систему цінностей¹²⁷.

Також дослідник не оминув проблеми Церкви та релігії в ідеології українського націоналізму. О. Мотиль слушно зауважує, що українські націоналісти вважали за потрібне «націоналізувати Церкву» для того, щоб вона виховувала національно свідому молодь¹²⁸.

Зважаючи на масив опрацьованих документів і на об'єктивне ставлення до ролі ОУН в українській історії, ця праця для висвітлення нашої теми досить важлива, особливо в ділянці, що стосується політичних, соціальних передумов виникнення українського інтегрального націоналізму та місця і ролі Церкви в його ідеології.

Відомим дослідником історії ОУН із середовища націоналістів є П. Мірчук. У своїй праці¹²⁹ автор обстоює позицію, згідно з якою ідеологія ОУН творилася незалежно від інших популярних у міжвоєнний період політичних течій, зокрема й фашизму.

Іншої думки дотримується І. Лисяк-Рудницький: «...родичів українського націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східньої Європи: хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо»¹³⁰.

Кардинально іншої думки щодо ОУН дотримується В. Поліщук. Протягом 1990-х років науковець опублікував декілька праць з історії ОУН. У нашому огляді історіографії передусім звернемо увагу на його працю «Інтегральний націоналізм як варіант фашизму»¹³¹.

Автор вважає, що творцем українського інтегрального націоналізму був Д. Донцов¹³². Українські історики також наголошують на визначальній ролі Д. Донцова для українського радикального націоналізму, проте, на нашу думку, не можна відкидати інших ідеологів ОУН, які часто не погоджувалися з низкою ідей Д. Донцова. Зокрема сам В. Поліщук, перед тим як сформулювати вищезазначену тезу, згадує про те, що Д. Анрієвський та Д. Демчик на Конгресі ОУН 28 січня – 3 лютого 1929 року обстоювали думку, що український націоналізм не повинен відмовлятися від демократичних ідей у своїй політиці.

Праця В. Поліщука притаманна тенденційність та однобічна, викривлена інтерпретація документів. Зокрема, автор вважає, що «Націоналізм» Д. Донцова був програмовим документом ОУН, хоча фактів того, що українські націоналісти дотримувалися лише «Націоналізму» Д. Донцова і керувалися лише ним, не наводить. Також автор чомусь не вважав за потрібне згадати той факт, що Д. Донцов ніколи не був членом ОУН. Далі автор аналізує «Націоналізм» як політичну програму ОУН і приписує Організації такі ідеї з книжки Д. Донцова, як, скажімо, експансія¹³³, хоча про якусь зовнішню експансію в документах ОУН не йшлося – лише про поширення на етнічних територіях.

Для того, щоб запобігти звинуваченням в однобічному підході до дослідження, варто було б зачитувати також М. Сціборського, який теж мав значний вплив у середовищі ОУН, оскільки був її активним членом та ідеологом, але В. Поліщук цього не робить, адже тоді його праця втратила б логічний стрижень. М. Сціборський вважав, що, «визнаючи благотворні впливи диктаторського правління в певних обставинах і засадничо заступаючи устійнені принципи авторитарності нормального державно-політичного режиму, – ми водночас задивляємося на деякі засади диктатури фашизму з певною критичністю. Перманентна диктатура ... схильна позначати життя надмірним урядовим етатизмом і відтворювати культ своєманітної “поліційної держави”, що гальмують розвиток суспільства та індивідуальності. Гадаємо, що цих прикмет не позбавлений і устрій фашизму»¹³⁴.

Підсумовуючи дослідження ідеї фашизму, М. Сціборський зауважує, що «слабкість фашизму в надмірному урядовому централізмі його системи, що утрудняє процес творчої індивідуалізації громадянина. Було б трагічно, коли б ця прикмета

загальмувала його розгоновий поступ»¹³⁵. Як бачимо, М. Сціборський попри те, що визнає і позитиви «фашизму», також наголошує на тому, що для націоналістів, на відміну від фашистів, він є неприпустимим.

Віктор Поліщук також вважає, що ОУНові був притаманний расизм. Автор наводить аргументи із твору «Націоналізм», проте ігнорує працю того ж таки М. Сціборського «Український націоналізм і жидівство»¹³⁶. М. Сціборський вважав, що «...обов'язком державної влади буде витворити для жидівства такі умови, при яких би воно, заховуючи свої органічні расові, культурні, релігійні властивості, одночасно втяглося б як чинник рівноправний у коло загальних суспільно-державних інтересів та позитивної творчості»¹³⁷.

Зважаючи на сильну заангажованість, вибіркове використання документів, працю В. Поліщука у цій роботі коментуємо лише як приклад псевдонаукового твору і в подальшому не будемо її використовувати.

Висновки

У польській історіографії наявні різні погляди щодо того, як вплинула політика Другої Речі Посполитої на формування радикальних ідей українського інтегрального націоналізму. Передусім польська історіографія підкреслює значну політизацію українського греко-католицького духовенства у міжвоєнний період і той факт, що воно відіграло важливу роль під час значущих подій для населення Галичини. Особливо польська історіографія відзначає роль українського духовенства під час двох переписів населення у міжвоєнний період, а також під час паціфікації.

В українській історіографії існує кілька точок зору щодо формування ідеології ОУН у міжвоєнний період та щодо ролі релігії в цій ідеології. Проте ні в кого з українських істориків не викликає сумніву той факт, що у міжвоєнний період в українському галицькому суспільстві були дві соціально-політичні сили, які формували світогляд людей та мали значний вплив на широкі маси суспільства. Цими силами були ОУН, котра в основі мала модерну націоналістичну ідеологію, та УГКЦ, яку підтримували клерикальні партії та організації, що в основі своєї ідеології мали християнське вчення та консервативну політичну позицію.

ПРИМІТКИ:

¹ Florentyna Rzemieniuk “Walki polityczne grekokatolickiego duchowieństwa o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolite (1918–1939)”, Siedlce, 2003. 222 s.

² Florentyna Rzemieniuk “Stosunek Grekokatolickiego duchowieństwa do postanowień Konkordatu w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)”. Siedlce 2004. 384 s.

³ Там само. – С. 7.

⁴ Florentyna Rzemieniuk “Stosunek Grekokatolickiego duchowieństwa do postanowień Konkordatu w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)”. Siedlce 2004. S. 7.

⁵ Там само. – С. 79.

⁶ Florentyna Rzemieniuk “Stosunek Grekokatolickiego duchowieństwa do postanowień Konkordatu w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)”. Siedlce 2004. S. 85.

⁷ Florentyna Rzemieniuk “Stosunek Grekokatolickiego duchowieństwa do postanowień Konkordatu w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)”. Siedlce 2004. S. 85.

⁸ Там само.

⁹ Хомишин Г. Українська проблема. – Станіславів. – 1932. – С. 57.

¹⁰ Florentyna Rzemieniuk “Walki polityczne grekokatolickiego duchowieństwa o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)”, Siedlce, 2003. С. 40.

¹¹ Florentyna Rzemieniuk “Walki polityczne grekokatolickiego duchowieństwa o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)”, Siedlce, 2003. С. 106.

¹² Там само. – С. 106.

¹³ Stryjek T. “Українська idea narodowa okresu międzywojennego”. Wrocław, 2000. 450 s.

¹⁴ Там само. – С. 110.

¹⁵ Stryjek T. “Українська idea narodowa okresu międzywojennego”. Wrocław, 2000. S. 111.

¹⁶ Там само. – С. 149.

¹⁷ Mroz M. “Katolicyzm na pograniczu”. Toruń 2003. 311 s.

¹⁸ Там само. – С. 51.

¹⁹ Там само. – С. 51.

²⁰ Там само. – С. 77.

²¹ Там само.

²² Maciej Mroz “Katolicyzm na pograniczu”. Toruń 2003. С. 78.

²³ Там само. – С. 80.

²⁴ Там само. – С. 85.

²⁵ Там само. – С. 101.

²⁶ Mich W. “Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)”. Lublin, 1992. 306 s.

²⁷ Mich W. “Obcy w polskim domu”. Lublin 1994. 143 s.

²⁸ Mich W. “Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)”. Lublin, 1992. S. 12.

²⁹ Там само.

- ³⁰ Там само. – С. 17.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. – С. 181.
- ³³ Włodzimirz Mich “Obcy w polskim domu”. Lublin 1994. S. 92.
- ³⁴ Bogumil Grott “Nacjonalizm i religia”. Kraków 1984, 177 s.
- ³⁵ Там само. – С. 16.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Bogumil Grott “Nacjonalizm i religia”. Kraków 1984. S. 17.
- ³⁹ Там само. – С. 21.
- ⁴⁰ Там само. – С. 31.
- ⁴¹ Там само. – С. 62.
- ⁴² Grott B. “Katolicyzm w doktrynach ugrupowań narodowo-radykalnych do roku 1939”/ Kraków 1987, 141 s.
- ⁴³ Grott B. “Katolicyzm w doktrynach ugrupowań narodowo-radykalnych do roku 1939”/ Kraków 1987. S. 8.
- ⁴⁴ “Religia i kościół Rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993” Pod red Jachymka J. Lublin 1995. 221 s.
- ⁴⁵ Maj E. “Religija i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej Narodowej Demokracji 1918–1939”. Pod red Jana Jachymka “Religia i kościół Rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993” Lublin 1995. C. 47.
- ⁴⁶ Mich W. “Kościół i religia Katolicka w myśli politycznej polskiego ruchu Konserwatywnego 1918–1939”. Pod red Jana Jachymka “Religia i kościół Rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993” Lublin 1995. 221 s.
- ⁴⁷ Mich W. “Kościół i religia Katolicka w myśli politycznej polskiego ruchu Konserwatywnego 1918–1939”. Pod red Jana Jachymka “Religia i kościół Rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993” Lublin 1995. C.96.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Paruch W. “Religia i kościół Rzymskokatolicki w myśli politycznej Obozu Pilsudczykowskiego w latach 1926–1939”. Pod red Jana Jachymka “Religia i kościół Rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993” Lublin 1995. C. 117.
- ⁵⁰ Sliwa T. “Kościół Greckokatolicki w Polsce w latach 1918-1939”. Pod red. Zygmunta Zielńskiego, Stanisława Wilka “Kościół w II Rzeczypospolitej”. Lublin 1980. C. 149.
- ⁵¹ Ks. Tadeusz Sliwa “Kościół Greckokatolicki w Polsce w latach 1918-1939”. Pod red. Zygmunta Zielńskiego, Stanisława Wilka “Kościół w II Rzeczypospolitej”. Lublin 1980. C. 150.
- ⁵² Там само. – С. 159.
- ⁵³ Ks. Tadeusz Sliwa “Kościół Greckokatolicki w Polsce w latach 1918–1939”. Pod red. Zygmunta Zielńskiego, Stanisława Wilka “Kościół w II Rzeczypospolitej”. Lublin 1980. S.161.
- ⁵⁴ Там само. – С. 162.
- ⁵⁵ Там само. – С. 162.
- ⁵⁶ Там само. – С. 162.
- ⁵⁷ Hryciuk G. “Przemiany narodowosciowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948”. Toruń 2005, 422 s.
- ⁵⁸ Hryciuk G. “Przemiany narodowosciowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948”. Toruń 2005. S. 59.
- ⁵⁹ Там само. – С. 60.

- ⁶⁰ Там само. – С. 62.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Там само. – С. 65.
- ⁶³ Там само. – С. 84.
- ⁶⁴ Grzegorz Hryciuk “Przemiany narodowosciowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948”. Torun 2005, 422 s.
- ⁶⁵ Mędrzecki W. “Wojewodztwo wołyńskie 1921–1939”. Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz 1988, 202 s.
- ⁶⁶ Mędrzecki W. “Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym”. Warszawa-2005. 331 s.
- ⁶⁷ Mędrzecki W. “Wojewodztwo wołyńskie 1921–1939”. Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz 1988, S. 20.
- ⁶⁸ Mędrzecki W. “Wojewodztwo wołyńskie 1921–1939”. Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz 1988, S. 20.
- ⁶⁹ Там само. – С. 22.
- ⁷⁰ Там само. – С. 22.
- ⁷¹ Там само. – С. 22.
- ⁷² Там само. – С. 22.
- ⁷³ Там само. С. 33.
- ⁷⁴ Там само. – С. 114.
- ⁷⁵ Там само. – С. 114.
- ⁷⁶ Mędrzecki W. “Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym”. Warszawa-2005. 331 s.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920-1928 рр. Короткий нарис. – Київ, 1998. – 81 с.
- ⁷⁹ Кентій А. Нарис історії Організації Українських Націоналістів (ОУН)1929-1941 рр.), – Київ, 1998. – 200 с.
- ⁸⁰ Там само. – С. 25.
- ⁸¹ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Львів: “Мс”, 2006. – 144 с.
- ⁸² Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – Київ, 2006. – 388 с.
- ⁸³ Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.)// <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/zajzev.htm>
- ⁸⁴ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів: аналітичний огляд. – К., 2003 <<http://litopys/org.ua/kasian/kas2.htm>>.
- ⁸⁵ Бондаренко К. Ми просто стоїмо не на тому березі ріки// <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/bondar1.htm>
- ⁸⁶ Муссоліні Б. Доктрина фашизму// <http://white-society.org/index.php?name=Files&op=view_file&lid=3>
- ⁸⁷ Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – Київ, 2006. – с. 38.
- ⁸⁸ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів: аналітичний огляд. – К., 2003. – <<http://litopys/org.ua/kasian/kas2.htm>>.
- ⁸⁹ Цит. за: Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів: аналітичний огляд. – К., 2003. – <<http://litopys/org.ua/kasian/kas2.htm>>.

⁹⁰ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів: аналітичний огляд. – К., 2003. – <<http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>>.

⁹¹ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів: аналітичний огляд. – К., 2003. – <<http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>>.

⁹² Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.) // <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/zajzev.htm>

⁹³ Там само.

⁹⁴ Чи ми фашисти? Заграва. Львів. – 1 липня 1923 р. – № 13. – С. 99.

⁹⁵ За два тижні. Заграва. Львів. – 15 квітня 1924 р. №8. – С. 125.

⁹⁶ Бондаренко К. Ми просто стоїмо не на тому березі ріки // <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/bondar1.htm>

⁹⁷ Муссоліні Б. Доктрина фашизму // <http://white-society.org/index.php?name=Files&op=view_file&lid=3>

⁹⁸ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Львів: “Мс”, 2006. – С. 28.

⁹⁹ Там само. – С. 29.

¹⁰⁰ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Львів: “Мс”, 2006. – С. 35.

¹⁰¹ Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.) // <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/zajzev.htm>

¹⁰² Бондаренко К. Ми просто стоїмо не на тому березі ріки // <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/bondar1.htm>

¹⁰³ Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХст. // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С. 29–50.

¹⁰⁴ Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920-1939 рр.): Історико-політологічний аналіз // Галичина. – № 4. – 2000. – С. 97–101.

¹⁰⁵ Марчук М. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій // Галичина. – № 5-6. – 2001. – С. 302–307.

¹⁰⁶ Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина // Галичина. – №5-6. – 2001. – С. 315–320.

¹⁰⁷ Пилипів І. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького у міжвоєнний період // Галичина. – № 5-6. – 2001. – С. 308–313.

¹⁰⁸ Гладка Г., Когутяк М., Москалюк М., Хруслів Б. У боротьбі за Церкву, націю й державу // Галичина. – №1. – 1998. – С. 67–72.

¹⁰⁹ Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С. 29–50.

¹¹⁰ Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С. 32.

¹¹¹ Там само. – С. 49.

¹¹² Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920-1939 рр.): Історико-політологічний аналіз // Галичина. – № 4. – 2000. – С. 97–101.

- ¹¹³ Там само. – С. 97.
- ¹¹⁴ Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920-1939 рр.): Історико-політологічний аналіз // Галичина. – № 4. – 2000. – С. 97.
- ¹¹⁵ Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920-1939 рр.): Історико-політологічний аналіз // Галичина. – № 4. – 2000. – С. 101.
- ¹¹⁶ Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина// Галичина. – №5-6. – 2001. – С. 315–320.
- ¹¹⁷ Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина// Галичина. – №5-6. – 2001. – С. 317.
- ¹¹⁸ Гладка Г., Когутяк М., Москалюк М., Хруслов Б. У боротьбі за Церкву, націю й державу // Галичина. – №1. – 1998. – С. 67–72.
- ¹¹⁹ Там само. – С. 67.
- ¹²⁰ Марчук М. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій // Галичина. – № 5-6. – 2001. – С. 302.
- ¹²¹ Штокало В. Відносини Андрея Шептицького з УВО// <http://maidan.org.ua/static/lvivmai/1167405955.html>
- ¹²² Марчук М. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій// Галичина. – № 5-6. – 2001. – С. 303.
- ¹²³ Motyl A. The Turn to the right: the ideological origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1918 – 1929. – N.Y. – 1980. – 212 p.
- ¹²⁴ Там само. – С. 94.
- ¹²⁵ Там само. – С. 131.
- ¹²⁶ Там само. – С. 131.
- ¹²⁷ Motyl A. The Turn to the right: the ideological origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1918 – 1929. – N.Y. – 1980. – S. 134.
- ¹²⁸ Там само. – С. 161.
- ¹²⁹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. – С. 514.
- ¹³⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.,1994. – Т.2. – С. 251–252.
- ¹³¹ Poliszczuk W. Integralny nacionalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu, T. 1. Toronto-1998. S. 232.
- ¹³² Там само. – С. 29.
- ¹³³ Poliszczuk W. Integralny nacionalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu, T. 1. Toronto-1998. S. 59.
- ¹³⁴ Сціборський М. “Націократія”, http://www.run.org.ua/component/option,com_repository/Itemid,54/func,startdown/id,10/ С. 29.
- ¹³⁵ Там само. – С. 30
- ¹³⁶ Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 11-12. – С. 226–273.
- ¹³⁷ Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 11-12. – С. 226–273.